

Братасюк Марія Григорівна –

доктор філософських наук, професор, професор кафедри загальноправових дисциплін Національної академії внутрішніх справ

ІДЕЯ НАРОДОВЛАДДЯ ЯК ЗАСАДА УТВЕРДЖЕННЯ ПРАВОВЛАДДЯ В ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ МИСЛИТЕЛІВ КЛАСИЧНОЇ ДОБИ

Проаналізовано ідею народовладдя як необхідної засади реалізації правовладдя, відображену в працях українських мислителів класичної доби.

Ключові слова: демократія; верховенство права; принципи права; поділ влади; природне право.

Проанализирована идея народовластия как необходимой основы реализации правовластия, отображенная в трудах украинских мыслителей классической эпохи.

Ключевые слова: демократия; верховенство права; принципы права; разделение властей; природное право.

The article highlights the idea of democracy as a necessary foundation of the rule of law in classical works of Ukrainian thinkers of the day.

Keywords: democracy; rule of law; principles of law; separation of powers; natural law.

У сучасному українському правознавстві триває дискусія стосовно проблеми верховенства права, його суті, смислових характеристик, значущості в правовому розвитку, передумов реалізації у правовій сфері загалом й окремих галузях права зокрема. Фундаментальною роботою, у якій висвітлено низку аспектів окресленої проблеми – верховенства права, – є праця С. Головатого “Верховенство права” (у трьох книгах), що вийшла друком 2006 р. Цю проблему досліджують такі українські науковці: В. Авер’янов, М. Козюбра, А. Колодій, М. Костицький, А. Пухтецька, Ю. Годика, С. Шевчук, Ю. Шемшученко, дослідники молодшого покоління: Т. Багрій, Ю. Білас, Н. Береза, В. Братасюк, В. Градова, В. Кибал, Л. Паращук та ін. Однак проблема взаємозв’язку принципу народовладдя з принципом верховенства права в контексті української правової традиції поки що недостатньо розроблена, а тому дослідження її нині на часі.

Розробляючи доктрину верховенства права, англійський мислитель А. Дайсі наголосив на таких її складових: учення про “верховенство права як заперечення свавілля державної влади”, тобто верховенство права заперечує будь-яке людинонасилля, зокрема представників влади; учення про “рівність перед законом, яку застосовують усі суди” (тобто дію принципу верховенства права зазнають усі члени суспільства без винятку). Третя формула: “конституційне право є не джерелом, а наслідком прав особи” – наголошує на необхідності забезпечення в межах правової системи таких інструментів захисту прав особи, що мають бути реальними й дієвими. Свобода людини не може бути наслідком писаних конституцій, офіційно виписаних гарантій [1]. Право держави є наслідком природних невідчужуваних прав людини. Усі ці вчення, на думку дослідників, утворюють стандарт справедливості, який нині вже вийшов за межі англо-саксонської правової сім’ї. Учення й формули А. Дайсі пов’язані з природно-правовою доктриною. У контексті законницької доктрини принцип верховенства права, як відомо, не діє, оскільки закон у цій доктрині ототожнюють з правом.

Науковці зазначають, що принцип верховенства права – це мегапринцип, що включає в себе низку інших принципів: невідчужуваних природних прав людини, народовладдя, законності, правосуддя, демократизму, справедливості тощо. Щоб принцип верховенства права працював, був реалізований, необхідною передумовою є реальне народовладдя. В умовах удаваного народовладдя, реалізація цього принципу буде дуже сумнівною. Б. Кістяківський зазначав, що правова держава як держава, у якій панує право, – це держава народна й демократична за суттю, держава, у якій забезпечено верховенство права, а не закону. Завдяки народному представництву, правам людини та громадянина, що гарантують політичну самодіяльність як окремих осіб, так і суспільних груп, “уся організація правової держави має суспільний або народний характер” [2, с. 854]. Її основним завданням є забезпечення права людини на гідне існування. Правильне й нормальне виконання державних функцій у правовій державі залежить, на думку мислителя, від самодіяльності суспільства й народних мас. Без активного ставлення до правопорядку та державних інтересів, що виходило б із глибини самого народу, правова держава як держава правовладдя неможлива.

В українській філософсько-правовій думці ідея народовладдя є традиційною. У тривалій боротьбі за незалежність українські мислителі повсякчас порушували проблему права народу на власну державність, що має бути народною за суттю, оскільки лише в такій державі “...своя сила, і правда, і воля” (Т. Шевченко). Таким чином, необхідно детально проаналізувати, як розвивалися ці погляди в класичну епоху.

Конституцією Пилипа Орлика було успадковано гуманістичну традицію філософсько-правової культури попередніх епох, трактування права як сукупності загальних принципів, в основі яких лежать вищі духовні цінності, насамперед, морально-етичні, тобто розуміння його як духовно-культурного феномена [3]. Ця ідеологія була спрямована на утвердження цінності природно-правових регуляторів суспільного життя, захист природних прав людини й народу, певною мірою вона знайшла відображення в найважливіших нормативно-правових актах, характері українського державотворення того часу, масовій морально-правовій свідомості. У цьому нормативно-правовому акті розкрито зміст верховенства права як правовладдя. Дослідники вважають, що Пилип Орлик сформував у цьому документі власну концепцію правової держави [4; 5]. Конституція 1710 р. була договором між гетьманом, генеральною старшиною та Військом Запорозьким. У ст. 6 вона закріплює модель держави Війська Запорозького та народу руського (малоруського) як стану виборну гетьманську монархію парламентського типу.

В основі змісту Конституції Пилипа Орлика лежить концепція “справедливого права”, яку розвивали в контексті природно-правової традиції українські мислителі різних часів [3]. Справедливість як одна з основних моральних загальнолюдських цінностей, що має божественне та природне походження, є основною смисловою ознакою права. У цьому документі зазначено: “Козаки мають за собою право людське й природне” [3]. Тобто держава Війська Запорозького та народу малоруського визнавала природне право козаків як чинний закон.

Складовою верховенства права є принцип розподілу влади. Він значною мірою забезпечує верховенство права. Законодавчі функції покладали на парламент, що формувався з генеральної старшини, цивільних полковників з урядниками та сотниками, генеральних радників від полків і послів від низового Війська Запорозького. Усі парламентарі мали присягнути на вірність державі. Судова влада мала діяти відповідно до Конституції, незалежно від Гетьмана та Генеральної Ради. Генеральний Суд, згідно з Конституцією, мав повноваження розглядати справи державної ваги та здійснювати контроль за виконанням законів держави [3]. Саме в цей час Дж. Локк написав філософський твір “Два трактати про врядування”, у якому розвиває ідею суспільного договору, договірного походження держави, обмірковує проблему обмеження державної влади законом, розвиває концепцію природних прав людини, ідею первинності права стосовно закону тощо.

У Конституції Пилипа Орлика є пункти, що обмежували гетьманську владу на користь старшинської ради – своєрідного козацького парламенту, до якого мали ввійти не лише генеральна старшина й полковники, а й представники Запорожжя та полків (по одній людині від кожного). Ця ідея робить її однією з найдемократичніших серед усіх тогочасних державних актів.

Конституція утверджує демократизм як цінність. Аналогічні ідеї звучать у “Духові законів” Ш. Монтеск’є. Особливо цінною у цьому творі була ідея про поділ влади на три незалежні гілки.

“Історія Русів” пронизана ідеєю природного права кожного народу бути самим собою, з власною ідентичністю, боронити себе від кожного, хто на цю ідентичність зазіхає. Бути народу, нації самими собою, уважає автор “Історії Русів”, – означає жити на власній землі, реалізувати дані Богом і природою права на життя власною волею, звичаями, правилами співжиття, мати власну державу й у ній – відповідні закони, боронити себе, свою землю, дітей, могили та заповіти предків [6]. Збереження природного права народу на власну ідентичність – це запорука його правовладдя. У творі стверджується, що українці мають власну історію походження, окрему від московитів, поляків, литовців. “...Відомо бо цілому світові, – пише автор “Історії...”, – що народ руський зі своїми козаками був спочатку народом самодержавним, себто від самого себе залежав, під правління князів своїх або самодержавців злучився потім з Литвою і Польщею, щоб спротивлятися з ними татарам, які їх руйнували...” [7, с. 265]. Автор намагається боронити права та вольності козацькі, право власності на різноманітні маєтності, національні багатства, право бути політичним народом, право на культурні цінності, збереження звичаїв і традицій, тих засад, на яких тримається життя козацького народу [7, с. 213, 268–269, 277, 307]. Збереження своїх природних прав – це передумова правовладдя.

У цьому творі вперше в політико-правовій думці того часу звучить *ідея національної державності українського народу, політично незалежного*, що буде запорукою його продовження в часі. Народ, який панує у власній державі, тобто реалізовує принцип

правовладдя, – це суб'єкт реалізації принципу верховенства права. На противагу московському деспотизму, українська держава має бути демократичною. У країні мають діяти справедливі закони. Їм має бути підкорена державна влада та всі відносини між людьми. Це схоже на ідею правової держави.

М. Костомаров у “Книзі буття українського народу” заперечує будь-яке насилля над народом і його правами. Він прочитує природні права народу на вільне життя на рідній землі як реально чинне право, яке ніхто не повинен порушувати. Запропоновано концепцію історичного розвитку, у якій можна відокремити кілька важливих аспектів: влада – від Бога, але вона не може бути абсолютною; оскільки людина здатна до експансії, владу необхідно обмежувати. Демократія не гарантує захист від свавілля “багатьох царків”; державний лад має бути республіканським, виконавча влада – виборною, змінною та підзвітною народним зборам. Синтез федеративного та конфедеративного устрою – це, на думку М. Костомарова, – оптимальний тип держави. Саме в такій державі люди мають право на індивідуальну свободу та юридичну рівність, тобто в ній може бути реалізовано принцип правовладдя [8].

У “Начерках Конституції республіки” Г. Андрузького значну увагу приділено питанню місцевого самоврядування, що свідчить про демократичний характер Конституції. Важливим для розкриття суті верховенства права є принцип поділу влади, закріплений у цьому документі. У Конституції обстоюють принцип виборності органів влади, тобто принципи демократизму та народовладдя [9], що є передумовою правовладдя.

Т. Шевченко своєю творчістю довів, що занепад природного права народу, нації на життя та свободу, власну державність неминує спричиняє занепад права на життя та свободу індивіда, що належить до цієї нації [9]. Якщо немає народовладдя – немає і правовладдя. Оскільки немає національної держави українців, тотальним стає безправ'я як усього народу, так й окремих його представників.

Державно-правова концепція М. Драгоманова об'єднує модель парламентської конституційної держави із засадами самоврядування. Такою державою мала бути в майбутньому Росія, у складі якої перебувала Україна. Основою цієї федерації має бути місцеве самоврядування, що є гарантом прав людини. Сама людина та її права для М. Драгоманова – це найвища цінність. У “Проекті Статуту спілки “Вільний Союз” він зазначав: “Із викладених вище основ політичного перетворення Росії необхідно вважати особливо важливими: 1) права людини і громадянина; 2) самоврядування місцевого; правління ж усією Росією через центральні представницькі збори без визнання та забезпечення цих прав і місцевого самоврядування слід вважати таким, що так само мало охороняє свободу загалом та інтереси України зокрема, як і теперішній устрій Російської імперії” [10]. У федерації мала бути закріплена рівність усіх у громадянських правах й обов'язках. Одним із природних прав людини визначено право опору незаконним діям урядовців [10, с. 902]. Суть держави, на думку мислителя, визначається не формою її побудови, а правами, якими наділено її громадян.

М. Драгоманов *розвиває ідею обмеження державної влади як засобу заперечення свавілля*. Він пропонує поділити державну владу на гілки. Законодавча влада має зосередитися у двох думах – державній і союзній. Державу має очолити імператор зі спадковою владою або Голова Всеросійського державного союзу, якого обирають. Глава держави призначає міністрів, які підконтрольні обом думах. Статус суддів мав би визначати закон. М. Драгоманов наполягав на неприпустимості використання вищими державними органами командно-адміністративних методів і втручання їх у діяльність

місцевого самоврядування, яке є основним суб'єктом створення справедливого суспільства [10].

Захищаючи природні права українців на рідну землю, мову, церкву, свободу совісті, національну ідентичність, повагу до національної та людської гідності тощо, він акцентує увагу на необхідності обмеження свавілля влади справедливими законами. Такі закони має приймати законодавчий орган – парламент.

З особливою повагою ставиться мислитель до народних звичаїв, зокрема правових, уважав їх ефективним регулятором суспільних відносин, створених самим народом. Ідеалом І. Франка була демократична держава, у якій панувала б соціальна справедливість і правова рівність [11–13].

М. Грушевський послідовно обстоював думку про визнання невіддільного права українського народу на самовизначення й пошук оптимальних його форм, відповідно до національної державницької ідеї [14]. Власна національна держава має стати запорукою реалізації верховенства права. У IV Універсалі Центральної Ради, у підготовці якого мислитель брав активну участь, зафіксовано ідею рівноправності всіх народів, що населяють Україну, закріплено низку громадянських прав, незалежно від національності, віри, соціального становища тощо [15].

Відомий учений розробив засади теорії національно-демократичної держави на основі національно-персональної автономії [9, с. 181]. Цю ідею закріплено у ст. 69, розділі VII Конституції Української Народної Республіки від 29 квітня 1918 р. Відповідно до цієї статті, нації, що входили до складу Республіки, могли, відповідно до свого природного права, у межах країни утворити національно-персональну автономію, тобто реалізувати право на самостійне облаштування свого національного життя. Конституція закріплювала принципи демократизму, народовладдя, поділу влади, правової рівності та ін.

Принципи суверенітету, демократизму, народовладдя покладено в основу конституційного проекту, напрацьованого засновником Револьюційної української партії М. Міхновським. Державу Україну він розглядав як спілку самоврядних земель, утворених на підставі природних особливостей. Україна мала бути президентською республікою. Парламент мав бути обраним на підставі загального виборчого права. Судову владу передбачено як незалежну гілку влади. В окремому розділі конституційного проекту закріплено права людини, що вважалися невідчужуваними.

Чимало уваги ідеї законності повноважень органів державної влади як складової принципу верховенства права приділив Б. Кістяківський. У правовій державі повноваження органів влади визначені законодавчо. “...Адміністративна влада чи, точніше, поліція, не може позбавляти людину свободи на термін понад добу, дві чи три. Упродовж цього часу вона повинна або звільнити заарештованого, або передати його до рук судової влади” [2, с. 847–848].

Учений пов'язує верховенство права з принципом народовладдя. Правова держава в нього – це держава народна й демократична за суттю. Завдяки невід'ємним правам і недоторканності особи державна влада в правовій або конституційній державі є не лише обмеженою, а й строго підпорядкованою закону. Він зазначає: “Органи державної влади бувають по-справжньому пов'язаними законом лише тоді, коли їм протистоять громадяни, наділені публічними правами. Лише маючи справу з уповноваженими особами, які можуть висувати правові претензії до самої держави, державна влада стає змушеною незмінно додержуватися законів”. І далі: “...Не підлягає сумніву, що забезпечення законності при

загальному безправ'ї є справжнісінькою ілюзією. При безправ'ї особи можуть процвітати лише адміністративне свавілля і поліцейське насилля. Законність передбачає строгий контроль і повну свободу критики всіх дій влади, а для цього необхідне визнання за особою і суспільством їхніх невід'ємних прав. Отже, послідовне забезпечення законності вимагає як свого доповнення свобод і прав особи... природним чином впливає з них як їх необхідний наслідок” [2, с. 848–849].

Б. Кістяківський мислить народ не як об'єкт законницького впливу державної влади, а як реальний суб'єкт права. У правовій державі, – писав він, – “владу має бути організовано так, щоб вона не утискала особу; у ній як окрема особа, так і сукупність осіб – народ – мають бути не лише об'єктом влади, а й суб'єктом її” [2, с. 849].

Правова держава – це держава народна й демократична, у якій забезпечено верховенство права, а не закону. Завдяки народному представництву та правам людини й громадянина, що гарантують політичну самодіяльність як окремих осіб, так і суспільних груп, “уся організація правової держави має суспільний або народний характер” [2, с. 854]. Її основним завданням є забезпечення права людини на гідне людське життя. Правильне й належне виконання державних функцій у правовій державі залежить від самодіяльності суспільства й народних мас. Запорукою здійснення правової держави, на думку Б. Кістяківського, має бути високий рівень правосвідомості народу та розвинуте почуття відповідальності: “У правовій державі відповідальність за нормальне функціонування правопорядку й державних установ лежить на самому народі. Але саме тому, що турботу за державну й правову організацію покладено в правовій державі на сам народ, вона справді є організованою, тобто впорядкованою державою” [2, с. 854].

Б. Кістяківський антиподом такої держави вважав державу поліцейську, спрямовував наукову критику проти цієї держави, трактуючи її як утілення насильства над людиною. На відміну від поліцейської держави, правова держава виключає можливість анархії, оскільки в ній народ здійснює правову й державну організацію. Спираючись на народну правосвідомість і постійно до неї пристосовуючись, вона змінюється разом зі зміною правосвідомості. Правова держава обов'язково передбачає наявність масових громадських і народних організацій, завдяки яким удосконалюється і її власна організованість [2, с. 855].

Можна констатувати, що всі згадані українські мислителі усвідомлювали нерозривну єдність принципів народовладдя та правовладдя, а також наголошували, що без реального народовладдя реальне правовладдя буде неможливим. Ці ідеї необхідно врахувати у процесі правового реформування в Україні, що триває нині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дайсі А. Вступ до вчення про право конституції / А. Дайсі // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. – К. : Книги для бізнесу, 2008. – С. 511–528.
2. Кістяківський Б. Соціальні науки і право / Б. Кістяківський // Антологія лібералізму. Політико-правові вчення та верховенство права. – К., 2008. – 992 с.
3. Вивід прав України. – Л. : МП “Слово”, 1991. – 128 с.
4. Братасюк В. М. Ціннісно-гуманістичний вимір Конституції Пилипа Орлика / В. М. Братасюк // Конституція – основа державного і суспільного устрою України : матеріали III міжвузів. наук. читань (до 300-річчя Конституції Пилипа Орлика). – К., 2010. – С. 72–75.
5. Білас Ю. Принципи правової держави в Конституції Пилипа Орлика. / Ю. Білас // Конституція – основа державного і суспільного устрою України : матеріали III міжвузів. наук. читань (до 300-річчя Конституції Пилипа Орлика). – К., 2010. – С. 75–79.
6. Попадинець Г. О. Світоглядно-філософські засади розвитку української правової культури : дис. ... канд. філос. наук : 12.00.12 / Попадинець Г. О. – К., 2007. – 178 с.

7. Історія Русів. – К., 1991. – 242 с.
8. Патей-Братасюк М. Г. Етнонаціональне відчуження: філософсько-соціологічний аналіз : у 2 ч. / Патей-Братасюк М. Г. – Тернопіль, 1998. – Ч. 2. – 261 с.
9. Мірошніченко М. І. Історія правових та політичних вчень / М. І. Мірошніченко, С. М. Мірошніченко. – К., 2002. – 314 с.
10. Драгоманов М. Проект Статуту спілки “Вільний Союз” / М. Драгоманов // Антологія лібералізму. Політико-правничі вчення та верховенство права. – К. : Кн. для бізнесу, 2008. – С. 896–988.
11. Франко І. Поза межами можливого // Франко І. Збір. творів : у 50 т. Т. 45 / Франко І. – К. : Наук. думка, 1998.
12. Франко І. Вибрані твори / Франко І. – Л., 1956.
13. Приступко А. Ідеї великих мислителів живуть у віках: Вибрані твори / Приступко А. – Л., 1956.
14. Грушевський М. С. Вільна Україна / М. С. Грушевський // Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. // Сучасність. – 1983. – Т. 1.
15. ІV Універсал Центральної Ради. – К., 1990. – 12 с.